

Hermann Róbert

Bem apó

1849. március 21-én délután Debrecennek – 1849. január eleje óta a magyar kormányzat székhelyének – lakói nagy betűkkel nyomott, szembe-tűnő plakátokra figyeltek fel. A hirdetmények tudatták, hogy „Bem, a magyar hadsereg jeles tábornoka martius 15-én a népszabadság évnapját, a nemzethez méltó ünnepélyvel szentelte meg. Ez napon éjjeli 11 órakor kiveré a muszkákat a vöröstoronyi útszoroson át Oláhországba”. A derék cívisek azt is megtudhatták, hogy a képviselőház aznapi ülésében „a derék tábornokot altábornaggyá kineveztetni s a magyar hadi rend nagy keresztével megtiszteltetni rendelé”.

Végre egy győzelmi jelentés – gondolhatták a debreceni atyafiak. Azt azonban kevesen tudták, hogy Bem József tábornok nem csupán a magyar szabadság születésnapját ünnepelte meg 1849. március 15-én. Egy nappal e jeles haditény előtt a tábornok 55 életévébe lépett, s alighanem ez volt egyik legszebb születésnapja addigi pályafutása során.

Az indulás

Józef Bem 1794. március 14-én született a korábban az egységes Lengyelországhoz, ekkor a Habsburg-birodalomhoz tartozó Galiciában, Tarnów városában. A család sziléziai eredetű volt, az iparosok családjából származó apa, Andreas jogot végzett, s előbb a lwówi városi tanácsnál dolgozott, majd ügyvéd volt a tarnóvi nemesi bíróságon.

A gyenge testalkatú Józef Bem ifjúkoráról keveset tudunk. 1807-ben a krakkói középiskola tanulója volt, amikor jelentkezett a Napóleon oldalán harcoló lengyel seregbe. A lengyel hazafiak abban reménykedtek, hogy Napóleon segítségével helyreállíthatják az egységes Lengyelországot. Illúzióikat az is erősítette, hogy Napóleon 1807-ben létrehozta a Varsói Nagyhercegséget, s ennek területét 1809-ben újabbakkal növelte. A fiatal Bem egy tüzéreghez került, s csakhamar kitűnt szorgalmával. Ennek köszönhetően 1809-ben áthelyezték a varsói tüzéradapródkarhoz, majd felvették a varsói hadapródiskolába. 1810-ben már alhadnagy rangban szolgált az újoncképző önkéntes iskola állományában, majd 1811-ig a tüzérségi felsőiskolán tanult. Ekkor április 1-jén főhadnaggyá nevezték ki egy Gdanskban állomásozó lovasüteghez.

1812-ben eljött az első komoly próbatétel. Bem is részt vett a napóleoni Grande Armée oroszországi hadjáratában, majd 1813-ban Gdansk védői között szolgált. Hősies magatartásáért 1813. december 20-án megkapta a francia becsületrendet. Nem sokkal ezután, 1814. január 2-án Gdansk kapitulált.

A napóleoni háborúkkal véget ért a Lengyelország helyreállításáért folytatott küzdelem első szakasza is. Az ország nem tűnt el teljesen Európa térképéről. A bécsi kongresszus orosz főség alatt létrehozta a Lengyel Királyságot. Ez a Kongresszusi Királyságnak is nevezett államalakulat saját alkotmánnyal, törvényhozó testülettel és végrehajtó hatalommal, s ami lényegesebb, saját – noha orosz mintára szervezett – hadsereggel rendelkezett. Bem itt szolgált hosszabb-rövidebb megszakításokkal 1826-ig. Az orosz hatóságok nem tartották megbízhatónak, 1816–17-ben fegyelmi büntetéssel is sújtották.

Bem különleges technikai érdeklődése már ekkor megmutatkozott. 1815-ös minősítésében „igen nagy tehetségű tisztként” jellemezték. 1818-tól oktatott a varsói tüzérségi iskolában, s maga is kísérleteket folytatott egy új tüzérszközzel, a Congreve-féle hadiröppentyűvel, a mai rakéta őseivel. Egy ilyen kísérletben, 1819 áprilisában robbanás keletkezett a laboratóriumban, s Bem súlyosan megsérült, s Bem szép arcát égési sebek csúfították el. Kísérleteit azonban nem hagyta abba, s 1820-ban német nyelvű kötetben hozta nyilvánosságra azok eredményeit. 1822-ben belekeveredett egy függetlenségi összeesküvésbe, s bár bizonyítékot nem találtak ellene, a cári birodalomban „reformnak” nevezett megrendszabályozásra küldték. A hatalommal támadt összeütközéseinek az lett a vége, hogy 1826 elején elbocsátották a hadseregből.

A polgári életbe visszatérő Bem számára az újabb alkalom 1830 őszén jött el, amikor november 29-én kitört a varsói felkelés. A csakhamar országos méretűvé szélesedő fegyveres mozgalomnak óriási szerencséje volt, hiszen a kongresszusi Lengyelország viszonylag jelentős fegyveres erővel rendelkezett. E szerencséivel azonban együtt járt egy nagy szerencsétlenség is: a hadseregnek mindvégig nem volt jó képességű hadvezére. Az 1831 januárjában kezdődő hadműveletekben a lengyel hadsereg sikerrel háritotta el az oroszok támadásait. E harcokban Bem útegparancsnokként harcolt. A lengyel támadás azonban már jóval kevesebb eredménnyel járt. A bevezető, április 10-én vívott iganiei ütközet lengyel sikere után az orosz főerőkkel május 26-án Ostrolékanál vívott döntő csata a lengyel hadsereg katasztrofális vereségét hozta. Bem már Iganienél kitüntette magát, de tüzéri tudása igazából Ostrolékanál mutatkozott meg. A fővezér megfeledezett Bem ütegről, s az az összeecsapás végső szakaszában egymaga fedezte a lengyel sereg roncsainak visszavonulását. Bem 10 lövegével állította meg az orosz gyalogság előnyomulását, s az orosz fővezér által bevetett 62 löveg sem volt képes Bem ütegét visszaszorítani. A sikeres szereplés meghozta Bemnek az ezredesi kinevezést, s a Varsó elleni orosz támadás előtt dandártábornokká és a tüzérség főparancsnokává nevezték ki. A Varsó alatti harcokban azonban kétségtelen bátorsága ellenére is hibákat követett el. A főváros kiürítése után a porosz területre történő visszavonulás, lefegyverzés és emigráció következett.

Az emigrációban Bem az *Adam Czartoryski* herceg vezette, úgynevezett arisztokrata irányzathoz csatlakozott; ahhoz az irányzathoz, amely az európai nagyhatalmak segítségével akarta kivívni a lengyel függetlenséget. Bem – a lengyel emigráció hagyományainak megfelelően – különböző európai konfliktusokban igyekezett kamatoztatni katonai képességeit. 1832-ben Portugáliában lengyel emigránsokból légiót akart szervezni az alkotmányosságért küzdő *Dom Pedro* oldalán. Bem abból indult ki, hogy minden ilyen részvétel elősegítheti a lengyel ügy iránti érdeklődés fenntartását, s hogy ezáltal a lengyel emigránsok „edzésben maradhatnak”, tehát tovább csiszolhatják katonai képzettségüket. A légió szervezéséből azonban végül nem lett semmi. Részben azért, mert a lengyel emigránsok többsége idegenkedett minden ilyen szerepvállalástól; részben, mert a megszilárdult helyzetű portugál kormány is visszamondta az ajánlatot. Sőt, a toborzás közben egyik honfitársa merényletet követett el Bem ellen. A légiószervezés kudarca aztán évekre népszerűtlenné és gyanússá tette Bemet emigránstársai szemében.

1848 – Magyarország

1848 tavasza Londonban érte, s ezt követően Párizsba sietett. Itt próbálta rávenni a francia politikusokat a lengyel ügy melletti egyértelmű kiállásra. Ezt követően Lwówba utazott, majd 1848 szeptember végén úgy döntött, hogy Magyarországra jön. Ekkor már hónapok óta folytak a harcok a Délvidéken a magyarok és a szerb felkelők között, s immár *Jellačić* horvát bán fegyveres intervenciója is bekövetkezett. Bem úgy vélte, csak a lengyelek képesek a magyarok ellen uszított szlávokat kibékíteni, s a közös ellenség, a Habsburg-hatalom elleni harcra bírni. Magyarországi utazása azonban némi haladékos szenvedett. Az 1848. október 6-i bécsi forradalom után Bécsbe utazott, s ott október 15-én átvette a mozgó nemzetország parancsnokságát. Október második felében tehát ő intézte Bécs védelmét, s bár mindent megtett a magyar csapatokkal történő egyesülés érdekében, a cs. kir. főserég túlereje ellen nem tudta megvédeni a várost. A vereséget követően elhagyta Bécset.

1848. november 3-án reggel 4 órakor egy futár kopogtatott be *Kossuth Lajos*nak, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének pozsonyi szállására. A futár egy rövid levelet nyújtott át az elnöknek. A levélben – amely valami irtózatossá macskakaparással íródott – a következők állottak: „Bem tábornok Johann Schneider név alatt megérkezett. Megszállt a főórtanyán, s várja az utasítást, hol és mikor láthatja önagyméltóságát, Kossuth urat.”

Kossuth csakhamar Bemért üzent, s még aznap találkoztak is. „Bem generális itt van. Szolgálatát ajánlja. Elfogadom” – írta lakonikus rövidséggel az Országos Honvédelmi Bizottmány Pesten tartózkodó tagjainak. Majd beszámolt arról, hogy Bem szerint rövidesen várható a cs. kir. főserég összpontosított támadása.

A fent idézett, egyes szám harmadik személyben írott rövidke levéllel kezdődött meg annak – a nagy magyar regényíró, Jókai Mór által „kis szürke embernek” nevezett – tábornoknak a magyarországi pályafutása, aki anyanyelvén kívül kitűnően tudott franciául és németül, de csaknem tízhónapos magyarországi tartózkodása alatt is csupán néhány szót tanult meg magyarul. S akit ennek ellenére olyannyira imádtak a katonái, hogy csak Bem apóként emlegették.

Kossuth örömmel fogadta a nagyhirű tábornokot, de eleinte nem tudott mit kezdeni vele. Előbb katonai tanácsadóként *Guyon* ezredes mellé rendelte, majd Pestre küldte őt. Bem még Pozsonyban találkozott Görgeivel is. A találkozóról csupán Görgei emlékirata nyújt tájékoztatást, s e szerint az ifjú fővezér első benyomásai nem voltak jók. „Bem megjelenése kellemetlen volt számomra – írja. – Nem tudtam, honnan jön, és mi a célja. Megmagyarázhatatlan felbukkanása Bécsben, ottani, csak hírből ismert tevékenysége, és mostani, megmagyarázatlan odadása, mellyel hazám megvédelmezése ügyének hódolt, önkéntelenül a divatos forradalmár-katona fajtából való kóbor lovagok egyikének jellemezte szememben. Hazám ügye pedig igazságosnak, szentnek tetszett nekem, és határozott ellenszenvet éreztem az ilyen elemek fegyverbarátsága ellen. Ráadásul Bem kedvező ítélete Guyonról, és kedvezőtlen ítélete rendes ezredbeli tisztjeink felől homlokegyenest ellenkezett tulajdon tapasztalataimmal, és nem sok okot találtam rá, hogy Bem hadi működésétől maradandó eredményeket reméljek hazám ügyének.”

Meglehetősen kemény szavak, s a rokonszenvnek nyoma sincs bennük. Amikor Görgei e sorokat leírta, Bem már egy év halott volt, s ezért a leírás minden kegyelet nélkülinek tűnik. Ugyanakkor nem tagadható, hogy Görgei alighanem pontosan írta le első benyomásait. A Pozsonyban, majd a Simunichot üldöző Guyon főhadiszállásán felbukkanó Bem ugyanis másokban sem keltett különösebb rokonszenvet. „...kicsi volt és zömök, egyik lábán bicegő, azon seb következtében, melyet csípőjén portugali szolgálatban kapott; ez, és gömbölyű arcának szabálytalan, csaknem lapos vonásai, sötét arcszíne s őszülő haja, kopott condottiére-re emlékeztetett; nem mondhatom, hogy az első benyomás kedvező lett volna” – írja róla *Pulszky Ferenc*. Szintén Pulszky írja, hogy amikor Bem Pozsonyba érkezett, *Csány László* kormánybiztos „zsidónak tartotta a bicegő kis köpcös urat, s nem ismert rá a lengyel forradalom hőisére”. *Splény Béla*, Guyon sógora Sárfőn látta a polgári öltözetű öregurat. „Ha én tudtam volna, mi lesz Bemből, jobban megnéztem volna őt” – írja róla.

Egy héttel Magyarországra érkezése után, 1848. november 10-én a Budapesten tartózkodó lengyel emigránsok egyike, *Ksawery Kolodziejski* merenyületet követett el Bem ellen – s megsebesítette az arcán, mert Bem ellemezte az önálló magyarországi lengyel légió felállítását.

A tábornok sem maradt adós ellenfeleinek a válasszal. Hosszú emlékiratban ismertette eddigi pályafutását, ellenfeleit pedig kommunistáknak és Moszkva fizetett ügynökeinek mondta. Az epizód miatt Bem alkalmazása némi haladékot szenvedett. November 22-én Kossuth értesítette, hogy az OHB elfogadta ajánlatát, s alkalmazni fogja a magyar hadseregben, egy hét múlva pedig megbízta őt a felső-erdélyi hadsereg vezetésével.

Az erdélyi hadjárat

Bemnek nem volt könnyű dolga. Az 1848 októberére óta folyó erdélyi harcokban az ottani magyar csapatokat egyik vereség a másik után érte. Az észak-erdélyi magyar csapatok Csucsra környékére szorultak vissza; Háromszék kivételével egész Erdély a cs. kir. csapatok és a román fölkelők uralma alá került. Bem beköszöntője rövid volt és határozott: „Uraim, a kormány engem e hadsereg teljhatalmú főparancsnokává nevezett ki. Én önöktől feltétlen engedelmességet kérek; aki nem engedelmeskedik, azt agyon fogom lövetni. De fogok tudni jutalmazni is. A múlttól nem beszélek. A parancsokat rögtön kiadom. Elmehetnek.” – mondta a szilágyosmlyői főhadiszálláson található tiszteknek.

Erdélybe indulása előtt Bem megígérte Kossuthnak, hogy a hadsereg a karácsonyt a november végén elvesztett Kolozsvárott fogja tölteni. Így is történt. Bem hamar fölismerte, hogy a cs. kir. csapatok nem elég erősek egész Erdély megszállásához. Ezért előbb az Észak-Erdélyben található, *Karl Urban* ezredes vezette cs. kir. erőket támadta meg, s miután több vereséget mért rájuk, január elején a Borgói-szoroson át Bukovinába üzte őket. Ezután délnek fordult, s összeköttetésbe lépett a magyar utánpótlás legfőbb bázisát jelentő Székelyfölddel, majd támadást indított Nagyszeben, az erdélyi cs. kir. főerők legfontosabb támaszpontja ellen. A szőkefalvi-gálfalvi győztes ütközettel induló támadás azonban január 21-én Nagyszebennél súlyos

vereségbe torkolt. Bem az ezt követő visszavonulásban elveszítette serege és tüzérsége több mint felét. Egészen Déváiig vonult vissza, itt azonban egy hadosztálynyi erősítést kapott Arad alól *Damjanich János* tábornoktól. Az erősítések birtokában február 9-én Piskinél fényes diadalt aratott *Puchner Antal* altábornagy főerői felett. Ezután ismét Észak-Erdélyben termett, ahol Urban betörése után Kolozsvárt fenyegették a cs. kir. csapatok. Bem azonban február 26–27-én Borgóprundnál ismét súlyos vereséget mért Urbanra, majd megint Nagyszeben ellen vonult. Immár nemcsak az osztrák, hanem a január végén Erdélybe bevonuló orosz erőkkel is szembe kellett szállnia. Március 2–3-án Medgyesnél *Puchner* vereséget mért Bem csapataira; Bem ezután Segesvárra vonult vissza. *Puchner* úgy érezte, Bem végre a kezében van. Nagyszabású bekerítő hadművelettel akarta megsemmisíteni Bem seregét. A lengyel tábornok azonban észrevette, hogy *Puchner* fedezetlenül hagyta a Segesvár–Nagyszeben közötti utat. Így aztán villámgyorsan Nagyszeben alá vonult, kiszorította a városból az orosz védőrséget, majd az így hadműveleti bázisát veszített, s részekre tagolt osztrák és orosz erőket Erdély kiürítésére kényszerítette. Ezzel a magyar honvédsereg első nagyszabású támadó hadművelete ért sikerrel véget. Bem terve ezek után az volt, hogy a délvidéki magyar erők segítségére siet. Április közepén megjelent a Bánságban, a temesvári erődöt laza ostromzár alá vonta, s az itt állomásozó cs. kir. csapatokat Havasalföldre üzte. Bánsági hadjárata valóságos diadalmenet volt. Júniusban a román felkelés fellángolása és az orosz intervencióról érkező hírek miatt azonban kénytelen volt visszatérni Erdélybe.

Ekkor ugyanis már világos volt, hogy a cs. kir. csapatok segítségére jelentős orosz sereg vonul be Magyarországra. A nyári hadjáratban Bem kb. 45 000, fele részben nemzetőrökből, frissen kiállított honvédekből és szabadcsapatokból álló seregének kellett megvédenie a testvérhazát az orosz és osztrák hadsereg több mint 50 000 emberével szemben. Bem tudta, hogy nagy csatákban nem számíthat győzelemre. Ezért sehol sem vonta össze minden erejét, hanem hadosztályonként vetette harcba azt. Így ugyan egyik vereség a másik után érte, de két hónapon keresztül megakadályozta az oroszokat abban, hogy hadműveleti céljuknak megfelelően, az alföldi magyar erők hátába kerüljenek. Július 31-én Segesvárnál ugyan vereséget szenvedett *Lüders* orosz főerőtől, de aztán azok háta mögött – megismételve tavaszi haditettét – ismét elfoglalta Nagyszeben. Az augusztus 6-i nagyszeben-nagycsüri döntő ütközetben azonban súlyos vereség érte. Ezután a Bánságba sietett, s itt Temesvárnál átvette a magyar főerők parancsnokságát. Augusztus 9-én döntő csatába ereszkedett *Haynau* cs. kir. főseregével, de az ellenséges tüzérség fölénye, no meg a magyar löszertartaléknak az ütközet előtt történt továbbküldése miatt itt is vereséget szenvedett. Bem azonban továbbra sem érezte reménytelennek a helyzetet. Visszatért Erdélybe, s csak amikor látta a magyar csapatok teljes demoralizálódását, döntött az újabb emigráció mellett.

A végső emigráció

Bem augusztus 23-án lépett török területre. Mivel úgy vélte, hogy Törökország és Oroszország nemsokára háborúba keveredik egymással, szeptember 17-én áttért mohamedán hitre, s belépett a török hadseregbe. A török hatóságok azonban – a nyugati nagyhatalmak tanácsára – igyekeztek elkerülni a konfliktust, s Bem-et a szíriai Aleppóba vezényelték. Itt 1850 őszén még megakadályozta, hogy a környékbeli arab lakosság kifossa a várost, rövidesen azonban ágynak esett, és december 10-én meghalt. A székelyek Bem apója nem volt még hatvanéves.

Temetésén nemcsak a magyar emigránsok, a török hatóságok képviselői voltak ott, hanem az angol és francia konzul is. Sírfelirata a következő volt: „A dicső Murat pasa, aki menedéket talált a török udvarnál, megtagadta előbbeni vallását és mohamedánná lett. Szerencsések az anyák, kik olyan gyermeket hordanak méhükben, mint ő volt. De, fájdalom, nagy a mi veszteségünk! A sors kíméletlen volt e nagy emberrel szemben. Ezen dicsőséges hős életének fonalát egy csapással elvágta a halál Aleppó városában”.

Bem földi maradványai hetvenkilenc éven át nyugodtak e sírban. Az első világháború után Magyarországon és Lengyelországban újult erővel támadt fel a Bem-kultusz. 1927-ben Tarnówbán megalakult a Bem-bizottság, amely azt a célt tűzte ki, hogy Bem hamvait hazaszállíttassa. Ugyanakkor Magyarországon is megalakult a Magyar Országos Bem Bizottság, amely az ezzel kapcsolatos hazai ügyek intézését is magára vállalta. Némi huzavona után, 1929. június 20-án az akkor már Szíriához tartozó Aleppóban exhumálták Bem maradványait. Az exhumáláson jelen volt egy Ali Riza nevű idős török férfi, aki gyermekként még részt vett a temetésen is. A csontvázat teljes épségben találták, s a tábornok sebesülésének nyomai alapján minden kétséget kizáróan azonosították, majd egy díszes, a lengyel sassal díszített ezüstveretű koporsóba helyezték. A koporsót szállító vonat június 22-én indult el az Isztambul–Szófia–Belgrád-útvonalon át Magyarországot felé. Június 26-án Kelebiánál érkezett magyar területre, ahol ünnepélyesen fogadták. Innen Kiskunhalason és Soltvadkerten át érkezett Kiskőrösre, Petőfi szülővárosába. A vonat útja valóságos diadalmenet volt: minden településen küldöttségek, egyesületek, zászlóerdő és óriási tömeg fogadta. A szerelvény június 26-án délután 5 óra 40 perckor órakor érkezett a Keleti pályaudvarra. A koporsót ágyútalpon szállították a Nemzeti Múzeumba, ahol felravatalozták. Június 27-én a Nemzeti Múzeumnál óriási ünnepséget tartottak – a koszorúzők között ott voltak a Habsburg-család Magyarországon élő tagjai is. A június 28-i díszünnepségen megjelent *Horthy Miklós* kormányzó is. A koporsót ünnepélyes gyászmenetben ismét a Keleti pályaudvarra szállították, s a vonat délután fél kettő körül indult el kelet felé.

A határig tartó út ismét diadalmenethez hasonlított. A szerelvény Szomszódjfalunál hagyta el Magyarországot. „Olyan benyomásokkal távoznunk, mintha nem idegenből mennénk haza, hanem a testvéreinktől. Nem lehet ezt elfelejteni soha. Keresni kell a szavakat, de olyan pillanatok ezek, amelyekben az ember éppen a szavakat nem találja” – mondta a lengyel küldöttség vezetője, *Przedzymirski* ezredes a Pesti Hírlap riportérének. A lengyel tiszték magyarul köszöntek el: „Viszontlátásra”, mire az ünneplő tömegből valaki bekiáltotta: „Viszontlátásra a Kárpátokban”.

A feszült magyar–csehszlovák viszony ellenére a csehszlovák hadsereg is diszórseget rendelt ki a szerelvény mellé. A vonat Füleken, Losoncon, Garamberzencén, Ruttkán és Zsolnán át érkezett Oderbergbe, majd június 29-én reggel fél nyolckor Dziedzice állomásnál lépte át a lengyel határt. Innen Krakkóba érkezett, ahol újabb díszünnepség következett. A vonat június 30-án érkezett Tarnóuba, ahol már készen állt egy mesterséges szigeten, a hat korinthusi oszlopon álló díszes kőszarkofág. A sajátos megoldásra azért volt szükség, mert miután Bem az emigrációban áttért a mohamedán hitre – a lengyel püspöki kar állásfoglalása szerint hamvai nem nyugodhattak a megszentelt lengyel földben. A szarkofág felirata magyar, lengyel és török nyelven tájékoztat Bem életrajzi adatairól. Magyar felirata így hangzik: „BEM APÓ, a magyar szabadságharc legnagyobb hadvezére”. A tábornok igazi emlékműve azonban mégsem ez, s nem is a budapesti Bem-szobor. Hanem inkább az a néhány sor, amelyet a nagy magyar költő, Bem segéd-tisztje, *Petőfi Sándor*, az a kemény nyakú és derekú magyar költő, aki a szabadságharc majd minden útjába kerülő tábornokával összeveszett, írt róla:

*S ha volna ember, kit mint
Istent imádanék,
Meghajlanék előtted
Térdem, meghajlanék.*

IRODALOM:

Balás György: Bem apó. Bp., 1934.

Bona Gábor szerk.: A szabadságharc katonai története. Írták: *Bencze László, Bona Gábor, Csikány Tamás, Hermann Róbert* és *Kedves Gyula*. Bp., 1998.

Gyalóky Jenő: Az első orosz megszállás és Erdély felszabadítása (1849. januárius 31. – március 28.) Bp., 1931.

Gyalóky Jenő: Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán. Bp., é. n.

Gyalóky Jenő: Bem. Magyar Katonai Közlöny, 1922. 485–517. o.

Hermann Róbert: Bem és Görgei. Új Honvédségi Szemle, 2000/5. 103–116. o.

Hermann Róbert: Bem József iratai. Europa Balcanica–Danubiana–Carpathica. 3. Annales. Cultura – Historica – Philologica. Főszerk. *Miskolczy Ambrus*. ELTE Román Filológiai Tanszék évkönyve. Bp., 1998. 174–183. o.

Kovács Endre: Bem a magyar szabadságharcban. Bp., 1979.

Kovács Endre: Bem József. Bp., 1955.

Kovács István: „...mindvégig veletünk”. Lengyelek a magyar szabadságharcban. Bp., 1998.